

Postawy Polaków wobec modernizacji

Poles' attitudes toward modernization

Paweł Ruszkowski

Collegium Civitas

Abstract

The article presents comparative analyses of changes in attitudes toward modernization in the years 2010 and 2016. There are four types of attitudes toward modernization:

- a) pro-modernization;
- b) alter- modernization;
- c) contestation;
- d) anomic.

The results of empirical investigations showed, that in the year 2010 on the highest level (45%) was accepted the contestation attitude, but in the year 2016 – alter-modernization attitude (33%). There is a certain growth of the representatives of the pro-modernization attitude (from 18% to 26%). In the case of the anomy attitude we observed a stabile level of acceptance – between 27-28%.

The important result is also the differentiations of the attitudes toward modernization among social classes. The pro-modernization attitudes are typical for the managers, owners of the companies and specialists. Alter-modernization attitudes dominate among technicians. In the case of qualified workers there are observed three attitudes on the similar level of acceptance: alter-modernization attitude – 35%; anomic attitude – 30%; pro-modernization attitude – 26%.

Keywords – *modernization, attitude, transformation, market economy, social structure*

Wprowadzenie

Niniejsze opracowanie zawiera analizę porównawczą badań CBOS, zrealizowanych w latach 2010 [1] i 2016 [2] na reprezentatywnych próbach dorosłych Polaków¹. Obydwa studia zawierały identyczne pytania, dotyczące stosunku do gospodarki rynkowej oraz stosunku do skutków zmiany ustrojowej, jaka dokonana się w Polsce po roku 1989, dla sytuacji badanych i ich rodzin. Odpowiedzi na te pytania traktuję jako podstawę do stworzenia typologii postaw, ilustrujących stosunek społeczeństwa do gospodarki. Badania wykazały, że postawy te uległy w okresie minionych sześciu lat istotnym zmianom. Szczegółowa analiza danych statystycznych pozwala na pokazanie tendencji zarysowujących się w świadomości poszczególnych klas społecznych czy grup społeczno-zawodowych.

Wydaje się, że wiedza dotycząca procesów zachodzących w obszarze świadomości ekonomicznej Polaków może stać się istotną przesłanką w projektowaniu i planowaniu strategii rozwoju gospodarczego zarówno przez instytucje państwa, jak i przez struktury społeczeństwa obywatelskiego, działające w obszarze życia gospodarczego.

Strategia modernizacji i jej systemowe konsekwencje

Przez modernizację rozumiem ogół procesów, jakie towarzyszyły budowaniu w Polsce – po roku 1989 – gospodarki kapitalistycznej. Pierwsza faza tego procesu, określana jako transformacja ustrojowa, obejmuje przejście od gospodarki centralnie sterowanej do gospodarki rynkowej (1989-1999). Druga faza to przygotowanie akcesji do struktur Unii Europejskiej oraz wdrożenie mechanizmów integracyjnych (2000-2004). Faza trzecia, rozpoczęta mniej więcej w roku 2005 i trwająca do roku 2015 charakteryzuje się przede wszystkim dużą intensywnością działań adaptacyjnych, związanych z oddziaływaniem mechanizmów rynku unijnego. Działania dostosowawcze podjęły zarówno indywidualne podmioty gospodarcze, jak całe branże, które musiały zweryfikować swoją pozycję konkurencyjną w odniesieniu do warunków rynku europejskiego. Zmiana elity władzy w końcu roku 2015 stawia pytanie o aktualność podejścia modernizacyjnego, jako głównej przesłanki strategii gospodarczej państwa.

¹ Pierwsze badanie zrealizowano w dniach 12 marca-12 kwietnia 2010 roku, na liczącej 1803 osoby próbie losowej dorosłej ludności Polski [1], drugie w dniach 21-28 stycznia 2016 roku, na liczącej 992 osoby próbie losowej dorosłej ludności naszego kraju [2].

Podstawowa kwestia wiąże się z oceną trafności wyboru modernizacji naśladowczej, polegającej na przechodzeniu gospodarki od pozycji „półperyferii” do stopniowej integracji z kapitalistycznym centrum Europy Zachodniej. Przyjmując taką formułę unowocześnienia, nasz kraj poddany został wpływowi różnych elementów współczesnego światowego kapitalizmu. Z jednej strony oznaczało to import kapitalizmu „z zewnątrz”, tj. oparcie strategii rozwoju gospodarczego na inwestycjach zagranicznych, transferze technologii i kapitału poprzez międzynarodowe korporacje. Z drugiej strony zauważalne jest oddziaływanie świata zachodniego kapitalizmu na poziomie systemu wartości.

Jak wskazuje Krzysztof Jasiołki, „(...) modernizacja jest rozpatrywana przede wszystkim jako wzorzec zmian systemowych, w stylu kapitalizmu anglosaskiego, akcentujących kluczowe znaczenie mechanizmów rynkowych w gospodarce i dostosowań strukturalnych, realizowanych według zaleceń konsensu waszyngtońskiego. Wzorzec ten dominujący w ostatniej dekadzie XX wieku, przedstawiano w kategoriach podejścia uniwersalnego, którego implementacja umożliwi szybką konwergencję do poziomu rozwoju gospodarczego i cywilizacyjnego, najwyżej rozwiniętych państw świata, ze Stanami Zjednoczonymi na czele. (...) Duże koszty ekonomiczne i społeczne transformacji posocjalistycznej i dostosowań do wymogów przystąpienia do UE, a ostatnio kryzys w strefie euro dowodzą jednak, że modernizacja łączona z integracją europejską rodzi również nowe problemy i wyzwania” [3, s. 14-15].

Charakterystyczną cechą modernizującego się społeczeństwa jest zdecydowana przewaga wartości materialistycznych nad niematerialistycznymi. W ujęciu Marka Ziółkowskiego tendencja ta jest wynikiem zróżnicowania ekonomicznego związanego z wprowadzeniem w Polsce gospodarki rynkowej. „Obecny stan polskiego społeczeństwa to połączenie wzrostu gospodarczego z pogłębiającymi się różnicami dochodów i pojawieniem się biegunów nędzy i bogactwa. Taka sytuacja musi prowadzić do wzrostu znaczenia przypisywanego czynnikom materialnym, a także do znacznej polaryzacji wizji pożądanego porządku gospodarczego” [4, s. 166].

Dylematy strategiczne związane z przebiegiem procesu modernizacji w Polsce wskazał w roku 1991 Edmund Wnuk-Lipiński [5]. Jego zdaniem, od początku przemian ustrojowych występowały równocześnie dwa sposoby rozumienia transformacji: imitacyjny i rewolucyjny. Ten pierwszy polega na dążeniu do szybkiej integracji z UE, drugi zaś na przeprowadzeniu rewolucji antykomunistycznej oraz na dojściu kapitalizmu polską (narodową) drogą. Jak wiadomo, układ sił politycznych spowodował wybór i realizację wariantu imitacyjnego. Dzisiaj przekonujemy się jednak, że wariant rewolucyjny jest w dalszym ciągu aktualny.

„Oba sposoby pojmowania transformacji – stwierdza Wnuk-Lipiński – prowadzą do wielu paradoksów. Pierwszym paradoksem jest to, że model imitacyjny jest szczególnie popularny wśród centrowych lub umiarkowanie prawicowych orientacji politycznych, podczas gdy myślenie rewolucyjne jest szczególnie popularne wśród narodowo-konserwatywnej prawicy. (...) Obecna faza przekształceń ujawniła zarazem wiele sprzeczności, które najprawdopodobniej wyhamują tempo zmian. Można sformułować hipotezę, że narastanie sprzeczności jest wprost proporcjonalne do głębokości zmian: im głębsza jest transformacja systemu społecznego, tym więcej ujawnia ona sprzeczności i tym trudniej je pokonać. W konsekwencji, dalsza ewolucja systemu generuje coraz silniejsze napięcia natury politycznej, gospodarczej i społecznej” [5, s. 94].

Wydaje się, że przebieg drugiej dekady modernizacji potwierdza główne tezy Wnuk-Lipińskiego. Odgórna reforma rynkowa, wprowadzana „bez znieczulenia”, spowodowała rozłożoną w czasie reakcję szokową. W okresie realizacji planu Balcerowicza, w wyniku którego w ciągu pięciu lat sprywatyzowano większość przedsiębiorstw państwowych, pojawiło się zjawisko masowego bezrobocia, obejmujące w pewnym momencie około 3 mln osób. Piotr Sztompka mówi w tym kontekście o traumie wielkiej zmiany. Wskazuje na następujące przejawy tej traumy: syndrom nieufności do elity władzy oraz instytucji państwa; pesymistyczna wizja przyszłości; nostalgiczny obraz przeszłości; apatia polityczna, dążenie do rewizji i rozliczenia komunistycznej przeszłości (lustracja, dekomunizacja) [6, s. 76-86].

Pozytywne skutki modernizacji, do których zaliczyć można wyraźny wzrost gospodarczy, poprawę materialnych standardów życia społeczeństwa oraz stabilizację demokratycznego systemu politycznego, wpłynęły na neutralizację objawów stresu modernizacyjnego w umiarkowanym zakresie. W badaniach opinii wciąż dominuje negatywna ocena transformacji, co świadczy o wyraźnej rozbieżności pomiędzy stanem świadomości społecznej, a ekonomicznymi wskaźnikami stanu bytu społecznego [7, s. 62].

Trzecia faza modernizacji charakteryzowała się oddziaływaniem wielu różnych tendencji. Kryzys gospodarczy występujący w większości krajów UE skłaniał do postawienia pytania o optymalny model polskiego kapitalizmu oraz o celowość kontynuacji strategii modernizacji naśladowczej. Polityka gospodarcza koalicji PO/PSL była stabilna, ale też pasywna. Wyzwania typu strategicznego były raczej odkładane niż rozwiązywane, co doprowadziło gospodarkę do sytuacji, określanej jako „pułapka średniego rozwoju”. Zauważalne były również symptomy kryzysu instytucjonalnego UE. Badania socjologiczne wskazują, że ufanie instytucjom UE lub nieufność wobec tych instytucji jest jednym z głównych czynników różnicujących aktualne postawy polityczne Polaków [8, s. 4].

Modele postaw wobec modernizacji

Pojęcie **postawy** określam zgodnie ze strukturalną koncepcją postaw [9]. Jako istotną przesłankę moich rozważań przyjmuję definicję wprowadzoną w latach 70. zeszłego wieku przez Stefana Nowaka: „Postawą pewnego człowieka wobec pewnego przedmiotu jest ogół względnie trwałych dyspozycji do oceniania tego przedmiotu i emocjonalnego nań reagowania oraz ewentualnie towarzyszących tym emocjonalnie-oceniającym dyspozycjom względnie trwałych przekonań o naturze i właściwościach tego przedmiotu i względnie trwałych dyspozycji do zachowania się wobec tego podmiotu” [10, s. 23].

Teoretyczna konstrukcja modelowych postaw wobec modernizacji została opracowana na podstawie wyników moich wcześniejszych badań [8]. Obejmuje ona następujące elementy:

- stosunek do systemu wartości liberalnych, tworzących aksjologiczne podstawy gospodarki rynkowej;
- ogólną ocenę osobistych zysków i strat w okresie całego procesu modernizacji.

Kombinacja tych dwóch elementów konstrukcyjnych pozwala na utworzenie czterech modelowych typów postaw wobec modernizacji.

1. Postawa pro-modernizacyjna

Odwoluje się do wzorów wartości zachodnioeuropejskiego kapitalizmu propagujących wolny rynek, indywidualną przedsiębiorczość oraz własność prywatną. Proponuje korzystanie z doświadczeń instytucjonalnych tego kręgu cywilizacyjnego. Wiąże się z pozytywną oceną osobistych korzyści związanych z modernizacją.

2. Postawa alter-modernizacyjna

Oznacza dystansowanie się wobec klasycznych wartości zachodniego kapitalizmu. Nie jest to odrzucenie zasad gospodarki rynkowej, ale poszukiwanie alternatywy: polskiej drogi do kapitalizmu. Wizja alter-modernizacyjna obejmuje zasadę ograniczonego zaufania do instytucji unijnych, preferowanie luźnej więzi kooperacyjnej z instytucjami unijnymi oraz selektywne stosowanie unijnych mechanizmów systemowych, takich jak strefa euro czy polityka klimatyczna.

Drugim elementem tej wizji jest koncepcja zwiększenia roli państwa w gospodarce. Od początku wprowadzania procesów transformacyjnych oraz akcesyjnych środowisko małych i średnich przedsiębiorców w Polsce zmagало się z barierą braku kapitału finansowego, niezbędnego dla inwestycji. Spowodowało to znaczącą ekspansję kapitału zagranicznego. Stąd oczekiwania adresowane do państwa, aby np. poprzez kontrolę właścicielską określonych branż czy poprzez stworzenie

państwowych instytucji finansowych, zdolnych do występowania w roli strategicznego inwestora, wpływało ono na kierunki rozwoju gospodarki. Wiąże się z ambiwalentną oceną osobistych korzyści związanych z modernizacją.

3. Postawa kontestacji modernizacji

Jest charakterystyczna dla „przegranych transformacji”, czyli osób, którym nie powiodła się adaptacja do warunków gospodarki rynkowej. Postawa kontestacji stanowi połączenie dezaprobaty i obaw wobec procesów modernizacyjnych. Wiąże się z negatywną oceną osobistych korzyści związanych z modernizacją.

4. Postawa anomii

Postawa anomii obejmuje osoby, mające trudności z oceną zalet i wad systemu kapitalistycznego oraz swoich korzyści z modernizacji. W sensie potocznym anomia oznacza brak jasnej orientacji w sferze wartości oraz stan swoistego zagubienia w złożonej naturze współczesnego świata. W socjologii pojęcie to zostało wprowadzone przez Emila Durkheima. Ogólnie można powiedzieć, że odnosi się ono do problemów społecznych, wiążących się z kryzysem dominującego w społeczeństwie systemu wartości i norm, co prowadzi do rozpadu więzi społecznych i dezintegracji systemu społecznego [11].

Podstawą **modelu empirycznego** postaw wobec modernizacji są odpowiedzi badanych na dwa pytania:

- a) akceptacja *vs.* negacja przekonania, że gospodarka rynkowa jest najlepszym systemem gospodarczym dla Polski;
- b) ocena pozytywna *vs.* ambiwalentna lub negatywna ocena skutków zmiany ustrojowej dla sytuacji badanych i ich rodzin.

Połączenie dwóch powyższych wskaźników pozwala na konstrukcję modelu empirycznego postaw badanych wobec modernizacji.

Postawę pro-modernizacyjną reprezentują osoby, które:

- a) zdecydowanie lub raczej zgadzają z opinią, że gospodarka rynkowa jest najlepszym systemem gospodarczym dla naszego kraju oraz są przekonane, że zyskały na zmianach;
- b) zdecydowanie zgadzają się z opinią, że gospodarka rynkowa jest najlepszym systemem gospodarczym dla naszego kraju oraz są przekonane, że nie zyskały ani nie straciły na zmianach.

Postawę alter-modernizacyjną reprezentują osoby, które raczej się zgadzają lub raczej nie zgadzają z opinią, że gospodarka rynkowa jest najlepszym systemem gospodarczym dla naszego kraju oraz są przekonane, że nie zyskały ani nie straciły na zmianach.

Postawę kontestacji modernizacji reprezentują osoby, które są przekonane, że:

- a) straciły na zmianach oraz nie zgadzają z opinią, że gospodarka rynkowa jest najlepszym systemem gospodarczym dla naszego kraju;
- b) nie zyskały ani nie straciły na zmianach oraz zdecydowanie nie zgadzające się z opinią, że gospodarka rynkowa jest najlepszym systemem gospodarczym dla naszego kraju.

Postawę anomii reprezentują osoby, które wybrały w pierwszym lub drugim pytaniu odpowiedź „trudno powiedzieć”.

Analiza porównawcza postaw wobec modernizacji w latach 2010-2016

Dane zawarte w tabeli 1 wskazują, że w ciągu sześciu lat w postawach badanych nastąpiły istotne zmiany.

Tab. 1. Zmiana postaw wobec modernizacji w latach 2010-2016 (wskazania w %)

Modele postawy	2010	2016
Postawa pro-modernizacyjna	18	26
Postawa alter-modernizacyjna	10	33
Postawa kontestacji modernizacji	45	13
Postawa anomii	27	28

W roku 2016 najliczniej reprezentowana jest postawa **alter-modernizacyjna** – 33%. Przejawia się ona u osób o poglądach umiarkowanie krytycznych wobec modernizacji, w zasadzie akceptujących istniejące rozwiązania i własny status społeczny. Jednak nie można ich traktować jako środowisko wspierające dotychczasowe konstrukcje polityczno-gospodarcze. Są to raczej osoby odwołujące się do alternatywnego porządku gospodarczego, który odchodzi od klasycznych, neoliberalnych rozwiązań.

Zwraca uwagę fakt, że w roku 2010 dominantę stanowiła kategoria badanych **kontestujących modernizację** – 45%. W roku 2016 liczebność przedstawicieli tej postawy zmniejszyła się o 32 pkt. proc., co w praktyce oznacza, że radykalnie zmniejszyła się zbiorowość badanych, którzy uważają się za przegranych modernizacji oraz są przeciwnikami gospodarki rynkowej.

Zbiorowość **zwolenników modernizacji** wzrosła z 18% w 2010 do 26% w roku 2016. Jest to wskaźnik dobrego dostosowania się tej części badanych do warunków gospodarki rynkowej. Można przypuszczać, że są to osoby o względnie stabilnej pozycji społecznej.

Warto podkreślić, że nie nastąpiły żadne zmiany liczebności wśród reprezentantów **postawy anomii**. Prawdopodobnie mamy tu do czynienia ze stałym elementem orientacji wobec kwestii gospodarczych. Postawa anomii nie jest w tym kontekście traktowana jako symetryczne uzupełnienie trzech pozostałych typów postawy wobec modernizacji. Jest to kategoria obejmująca osoby, które nie opowiadają się za takim czy innym typem kapitalizmu. Nie potrafią one jasno zdefiniować wartości i norm, którymi kierują się w swoich działaniach, związanych ze sferą gospodarki.

Próba wyjaśnienia wskazanych zmian postaw Polaków wobec modernizacji może mieć jedynie charakter hipotetyczny. Wynika to z fragmentarycznego charakteru danych, którymi dysponuję. Pogłębiona analiza postaw wobec modernizacji, występujących w polskim społeczeństwie, wymaga przeprowadzenia badań o charakterze jakościowym (wywiady pogłębione – IDI – oraz zogniskowane wywiady grupowe – FGI).

W odniesieniu do głównych zmian postaw można sformułować następujące hipotezy:

- 1) Prawdopodobnie znaczna część osób reprezentujących w roku 2010 postawę alter-modernizacyjną przesunęła się do grupy zwolenników modernizacji, co może wynikać z podjętych przez nich, skutecznych działań dostosowania się do warunków gospodarki rynkowej.
- 2) Radykalne zmniejszenie się odsetka reprezentantów postawy kontestacji modernizacji i wzrost liczby reprezentantów postawy alter-modernizacyjnej może wynikać ze stabilizacji sytuacji zawodowej i materialnej części badanych. Niemniej wydaje się, że uzyskany standard życia nie odpowiada ich potrzebom i aspiracjom, co skutkuje ambiwalentną oceną rzeczywistości gospodarczej, czyli postawą alter-modernizacyjną.

Pewną wskazówką dotyczącą zmian postaw może być charakterystyka cech społeczno-demograficznych reprezentantów poszczególnych postaw. Okazuje się jednak, że zróżnicowanie cech nie pozwala na szczegółowe określenie profili reprezentantów postaw. Postawę pro-modernizacyjną przejawiają osoby z dużych miast, dobrze wykształcone, dobrze zarabiające; postawa kontestacji modernizacji charakteryzuje osoby starsze, żyjące w złych warunkach materialnych; postawę anomii prezentują osoby młode, słabo wykształcone, uczniowie i studenci.

Zauważamy, że dominująca liczebnie w roku 2016 kategoria – czyli reprezentanci postawy alter-modernizacyjnej – mają nieokreślony profil społeczny. Prawdopodobnie wynika to z faktu, iż postawa ta jest w podobnym stopniu rozpowszechniona w różnych środowiskach społecznych.

Polityczne zróżnicowanie reprezentantów postaw

Tab. 2. Postawy wobec modernizacji, a preferencje partyjne (dane w %)

Partia	Postawa pro-modernizacyjna	Postawa alter-modernizacyjna	Postawa kontestacji	Postawa anomii
PiS	27	42	41	38
PO	12	19	10	11
K' 15	14	8	17	10
N	32	11	12	15
Pozostałe	15	20	20	26

Porównanie struktury preferencji partyjnych wskazuje, że główna linia podziału przebiega pomiędzy reprezentantami postawy pro-modernizacyjnej, a pozostałymi grupami. Reprezentanci postawy pro-modernizacyjnej najczęściej opowiadają się za Nowoczesną (32%) na drugim miejscu jest PiS (27%), następnie (na zbliżonym poziomie poparcia) PO (12%) i Kukiz' 15 (14%). W przypadku przedstawicieli pozostałych postaw zdecydowanie dominują wyborcy PiS (ok. 40 %).

Tab. 3. Postawy elektoratów partyjnych (dane w %)

Elektoraty partii	Postawa pro-modernizacyjna	Postawa alter-modernizacyjna	Postawa kontestacji	Postawa anomii
PiS	22	39	14	25
PO	27	45	9	19
N	53	20	8	19
K'15	37	23	19	21

Przyjęcie perspektywy elektoratów zmienia nieco obraz sytuacji. Wśród wyborców PiS i PO postawa alter-modernizacyjna jest reprezentowana znacznie silniej niż w całej próbie (33%). Można powiedzieć, że z punktu widzenia wyborców różnica postaw pomiędzy elektoratami PiS i PO nie jest duża.

Zauważamy również odrębność elektoratu Nowoczesnej, gdzie reprezentantów postawy pro-modernizacyjnej jest dwukrotnie więcej niż w PiS czy w PO. Elektorat partii Kukiz' 15 ma wysoki wskaźnik postaw pro-modernizacyjnych oraz wysoki wskaźnik postaw kontestacyjnych.

Zaprezentowane dane dają dość złożony obraz relacji pomiędzy postawami dotyczącymi kwestii gospodarczych a preferencjami partyjnymi badanych. Okazuje się, że różnice światopoglądowe i polityczne, które tak silnie występują w dyskursie publicznym, nie przenoszą się w sposób prosty na kwestie gospodarcze. Wyraźny jest dystans wobec rozwiązań liberalnych ze strony elektoratów PiS i PO. Nowoczesna z kolei zyskuje wsparcie środowisk liberalnych. Natomiast Kukiz '15 obejmuje zarówno liberalów jak i kontestatorów.

Postawy wobec modernizacji, a struktura społeczna 2016

Jednym z głównych problemów badawczych, do którego odnoszą się prezentowane dane, jest wzajemne oddziaływanie procesów gospodarczych oraz procesów społecznych. Ogólne ramy społecznego działania tworzy struktura społeczna. Typ aktywności zawodowej oraz związana z tym przynależność do klasy, warstwy społecznej czy grupy społeczno-zawodowej, stanowi ważny element tożsamości społecznej jednostek i grup. Identyfikacja z określoną kategorią struktury określa pozycję społeczną jednostki i wpływa na jej system wartości.

W opracowaniu niniejszym odwołuję się do empirycznej koncepcji struktury społecznej, stosowanej w praktyce badawczej CBOS. Badani sami zaliczają się do jednej z wymienionych w kwestionariuszu grup społeczno-zawodowych. Obok osób aktywnych zawodowo CBOS wyróżnia następujące kategorie społeczne: a) uczniowie i studenci, b) renciści, c) bezrobotni, d) gospodynie domowe, e) niepracujący z innych powodów. Jest to podejście typu porządkowego, niepodjemujące kwestii kryteriów teoretycznego wyróżniania klas czy warstw społecznych.

Analiza postaw wobec modernizacji jest szansą na pokazanie związku pomiędzy stosunkiem jednostek do gospodarki, a procesami zachodzącymi w strukturze społecznej, takimi jak integracja lub dezintegracja określonych struktur społecznych, wzmacnianie

lub osłabianie ich pozycji wobec otoczenia, powstawanie sojuszy i antagonizmów pomiędzy nimi. Przyjmuję, że proporcje, w jakich członkowie danej grupy społeczno-zawodowej reprezentują poszczególne postawy wobec modernizacji, są wskaźnikiem stosunku tej grupy do obowiązujących w praktyce zasad życia gospodarczego. Szczegółowe dane dotyczące postaw wobec modernizacji, zajmowanych przez poszczególne grupy społeczno-zawodowe, zawierają poniższe tabele.

Dane zawarte w tabeli 4 wskazują, że udział poszczególnych grup społeczno-zawodowych w próbie nie uległ istotnym zmianom. Można mówić o niewielkim wzroście udziału kategorii specjalistów z wyższym wykształceniem i niewielkim spadku udziału robotników wykwalifikowanych

Tab. 4. Struktura społeczna w badaniach CBOS – dynamika zmian w latach 2010-2016 (dane w %)

Grupa społeczno-zawodowa	2010	2016
Dyrektorzy, prezesi i kadra kierownicza przedsiębiorstw, instytucji oraz administracji państwowej i samorządowej	3,4	3,7
Zawody twórcze i specjaliści z wyższym wykształceniem, inżynierowie, lekarze, prawnicy, nauczyciele	5,7	9,1
Technicy i inny średni personel, pielęgniarzy, podoficerowie, policjanci	4,1	4,3
Pracownicy administracyjno-biurowi, sekretarki, pracownicy poczty, recepcjoniści, telefoniści	5,9	6,4
Pracownicy sklepów, punktów usługowych, konduktorzy, opiekunki dziecięce, pracownicy ochrony, kierowcy	5,8	6,1
Robotnicy wykwalifikowani i brygadziści zatrudnieni poza rolnictwem i leśnictwem	13,7	10,9
Inne grupy o niskich kwalifikacjach	9,8	9,6
Rolnicy indywidualni i pomagający im członkowie rodzin	4,2	4,0
Właściciele i współwłaściciele prywatnych firm (zakładów, sklepów) prowadzące działalność gospodarczą poza rolnictwem	5,0	3,7
Uczniowie, studenci	7,4	5,8
Emeryci, renciści	27,0	29,7
Bezrobotni	8,1	6,6

Analiza porównawcza postaw wskazuje, że postawa pro-modernizacyjna w przypadku trzech grup społeczno-zawodowych występuje na poziomie ok. 50% wskazań. Są to: **menadżerowie 57%**, **właściciele firm 51%** oraz **specjaliści 46%**. Wśród tych grup postawa alter-modernizacyjna jest reprezentowana na poziomie nieco poniżej 30%, zaś postawa anomii przyjmuje poziom 8-20%.

Tab. 5. Postawy wobec modernizacji grup społeczno-zawodowych: dynamika zmian w latach 2010-2016 (dane w %)

Do której z wymienionych na tej karcie grup zaliczył(a)by się Pan(i) ze względu na swoją obecną sytuację?	Modele postaw wobec modernizacji							
	Postawa promodernizacyjna		Postawa dystansu wobec modernizacji		Postawa kontestacji modernizacji		Postawa anomii	
Dyrektorzy, prezesi i kadra kierownicza przedsiębiorstw, instytucji oraz administracji państwowej i samorządowej	41,5	56,8	0,0	27,0	34,0	2,7	24,5	13,5
Zawody twórcze i specjaliści z wyższym wykształceniem, inżynierowie, lekarze, prawnicy, nauczyciele	41,9	46,2	4,3	29,7	28,0	4,4	25,8	19,8
Technicy i inny średni personel, pielęgniarki, podoficerowie, policjanci	19,0	33,3	6,3	40,5	52,4	9,5	22,8	16,7
Pracownicy administracyjno-biurowi, sekretarki, pracownicy poczty, recepcjoniści, telefoniści	26,7	30,2	7,6	30,2	39,0	9,5	27,6	30,2
Pracownicy sklepów, punktów usługowych, pracownicy usług osobistych, konduktorzy, opiekuńcy dziecięce	18,3	23,0	10,1	32,8	41,3	13,1	30,3	31,1
Robotnicy wykwalifikowani i brygadziści zatrudnieni poza rolnictwem i leśnictwem	15,2	25,9	9,1	35,2	53,7	9,3	22,1	29,6
Pracownicy wykonujący prace proste zatrudnieni poza rolnictwem i leśnictwem, sprzątaczkę, dozorcę, robotnicy pomoc.	9,3	8,8	9,3	50,0	57,3	17,6	24,0	23,5
Robotnicy najemni i brygadziści zatrudnieni w rolnictwie i leśnictwie, rybacy	0,0	0,0	26,7	50,0	40,0	0,0	33,3	50,0
Rolnicy indywidualni i pomagający im członkowie rodzin	11,4	17,5	17,7	32,5	46,9	15,0	24,1	35,0
Właściciele i współwłaściciele prywatnych firm, zakładów, sklepów, punktów sprzedaży, agencji oraz inne osoby prowadzące działalność gospodarczą poza rolnictwem	52,1	51,4	7,0	29,7	23,9	10,8	16,9	8,1
Uczniowie, studenci	19,4	19,3	5,6	26,3	39,6	5,3	35,4	49,1
Renciści	9,0	17,7	14,8	22,6	50,0	29,0	26,2	30,6
Emeryci	13,4	17,6	12,4	34,3	48,6	18,5	25,6	29,6
Bezrobotni	11,5	23,1	14,6	35,4	47,8	15,4	26,1	26,2
Zajmujący się domem, gospodynie domowe	13,2	20,0	13,2	42,5	44,1	17,5	29,4	20,0
Niepracujący z innych powodów	13,0	15,4	0,0	38,5	43,5	30,8	43,5	15,4

W porównaniu z rokiem 2010 największy wzrost postaw pro-modernizacyjnych nastąpił wśród menadżerów (15 pkt. proc.), wśród inteligencji-specjalistów był niewielki (4 pkt.

proc.), zaś w grupie właścicieli firm nie uległ zmianie. Te trzy grupy społeczno-zawodowe łącznie stanowią 16,5% badanej populacji.

Niska dynamika postaw pro-modernizacyjnych w środowisku właścicieli firm jest zjawiskiem dość zaskakującym i wymagającym dalszych pogłębionych analiz. Występuje tu najniższy w próbie wskaźnik anomii (8%), co świadczy o aktywnym podejściu do kwestii gospodarczych. Dane statystyczne wskazują, że wzrost odsetka osób reprezentujących postawę alter-modernizacyjną dokonał się w wyniku odejścia części z nich od postawy kontestacyjnej (14 pkt. proc.) oraz od postawy anomii (9 pkt. proc.).

Powstaje zatem pytanie, jakie czynniki wpłynęły na osłabienie orientacji pro-modernizacyjnej oraz wzmocnienie alter-modernizacyjnej w środowisku przedsiębiorców, a więc osób działających bezpośrednio w otoczeniu rynkowym? Pojawia się tu hipoteza, że klasa właścicieli firm w przyjętym tu rozumieniu obejmuje głównie sektor małych i średnich przedsiębiorstw, którego rozwój w ostatnich latach napotkał liczne – w tym biurokratyczne – bariery.

Najsilniejsza dynamika wzrostu postaw pro-modernizacyjnych występuje w środowisku menadżerów. Z dużym prawdopodobieństwem można wskazać, że wynika to z ich udanych działań dostosowawczych do aktualnych warunków funkcjonowania polskiej gospodarki. Struktura wewnętrzna tej grupy społeczno-zawodowej pozwala przypuszczać, że mamy tu do czynienia z osobami działającymi w sektorze dużych firm oraz z osobami zajmującymi wpływowe pozycje w sektorze publicznym. W tym kontekście pojawia się kolejna hipoteza, iż w ostatnich latach korzystne było dla menadżerów funkcjonowanie w sektorze publicznym oraz na styku sektora publicznego i prywatnego. Zjawisko występowania powiązań biznesowych pomiędzy sektorem publicznym i prywatnym może być również traktowane jako jedna z cech dystynktywnych polskiego modelu kapitalizmu.

Sytuacja kategorii specjalistów wykazuje symptomy stagnacji. W roku 2010 poziom postaw pro-modernizacyjnych i anomii był tu identyczny jak w środowisku menadżerów. Aktualnie poziom postaw pro-modernizacyjnych jest o 10 pkt. proc. niższy niż wśród menadżerów, zaś poziom anomii o 6 pkt. proc. wyższy. Można zatem spodziewać się w tym środowisku przejawów niezadowolenia i frustracji.

Postawa alter-modernizacyjna dominuje wśród członków grupy **techników i średniego personelu (41%)**. Równocześnie 33% członków tej grupy reprezentuje postawę pro-modernizacyjną. W skład tej grupy społeczno-zawodowej wchodzi: technicy i inny średni personel, pielęgniarzy, podoficerowie, policjanci. W porównaniu z rokiem 2010

nastąpił tu wzrost postaw alter-modernizacyjnych o 34 pkt. proc., zaś pro-modernizacyjnych o 14 pkt. proc. W środowisku techników i średniego personelu występuje relatywnie niski poziom postawy anomii – 17%. Mamy tu do czynienia z dużą dynamiką zmiany postaw. Udział tej grupy społeczno-zawodowej w próbie wynosi 4,5%.

W przypadku środowiska **pracowników administracyjno-biurowych** (pracownicy administracyjno-biurowi, sekretarki, pracownicy poczty, recepcjoniści, telefoniści), mamy do czynienia z sytuacją równego występowania trzech postaw: pro-modernizacyjnej (30%), alter-modernizacyjnej (30%) i anomii (30%). Wzrost odsetka osób o postawie pro-modernizacyjnej jest niewielki (3,5 pkt. proc.), co oznacza, że w okresie minionych 6 lat, ta grupa społeczno-zawodowa miała trudności z adaptacją do wymogów rynku. Wzrost odsetka osób o postawie alter-modernizacyjnej wynosi 23 pkt. proc., tzn. tyle ile średnio w całej próbie. Występuje też niewielki (3,5 pkt. proc.) wzrost liczby osób, reprezentujących postawę anomii. Udział tej grupy w próbie wynosi 6,5%.

Niska dynamika zmian postaw, wskazuje na stagnację sytuacji tej grupy, zwłaszcza w porównaniu z grupą techników i średniego personelu. Warto zwrócić uwagę, że w roku 2010 aż 27% pracowników administracyjno-biurowych reprezentowało postawę pro-modernizacyjną. Był to wskaźnik o 8 pkt. proc. wyższy niż wśród techników i o 12 pkt. proc. wyższy niż wśród robotników wykwalifikowanych. Można w tym kontekście zakładać, że w okresie minionych 6 lat w sytuacji tej grupy społeczno-zawodowej pojawiły się czynniki hamujące jej dostosowanie się do warunków otoczenia gospodarczego.

Sytuacja **robotników wykwalifikowanych** (11% badanej populacji) wykazuje dużą dynamikę zmiany postaw: postawę alter-modernizacyjną reprezentuje 35% (wzrost o 26 pkt. proc.) postawę pro-modernizacyjną 26% (wzrost o 11 pkt. proc.), 30% postawę anomii (wzrost o 8 pkt. proc.). Dane te stanowią ważną przesłankę do stwierdzenia, że kategoria robotników wykwalifikowanych przechodzi istotne przeobrażenia wewnętrzne. Rośnie segment osób dobrze radzących sobie z adaptacją do wymogów otoczenia gospodarczego. Ponadto wzrasta odsetek osób należących do segmentu alter-modernizacyjnego, co oznacza umiarkowaną stabilizację ich pozycji. Należy też podkreślić, wzrost do 30% segmentu osób o postawie anomii (o 8 pkt. proc.), co z kolei świadczy o niskim poziomie stabilizacji sytuacji zawodowej.

Powyższe tendencje wskazują na wydzielanie się w ramach grupy społeczno-zawodowej robotników wykwalifikowanych kilku segmentów. Segment pro-modernizacyjny to fachowcy z różnych branż, pracujący w sektorze prywatnym; segment alter-modernizacyjny to głównie pracownicy firm przemysłowych oraz infrastrukturalnych sektora

publicznego, gdzie gwarancje utrzymania status quo dają silne związki zawodowe; segment anomii to raczej młodzi robotnicy, wchodzący na rynek pracy, niemający doświadczenia w kontaktach z pracodawcą, jeszcze niezintegrowani ze swoim środowiskiem zawodowym.

Można przypuszczać, że zróżnicowanie postaw wewnątrz kategorii robotników wykwalifikowanych uruchomiło wśród nich proces poszukiwania nowej tożsamości zawodowej. Dla części z nich – o orientacji pro-modernizacyjnej – będzie to stopniowe odchodzenie od etosu wielkoprzemysłowej klasy robotniczej, być może w kierunku innych klas, np. klasy właścicieli firm. Wielu robotników w sektorze prywatnym pracuje na zasadzie samozatrudnienia, co w praktyce może sprzyjać ich nowej afiliacji społeczno-zawodowej.

W przypadku postaw **pracowników handlu i usług** (pracownicy sklepów, punktów usługowych, pracownicy usług osobistych, konduktorzy, opiekunki dziecięce) zmiany postaw wobec modernizacji są niewielkie. Postawę alter-modernizacyjną reprezentuje 33% (wzrost o 23 pkt. proc.), postawę po-modernizacyjną 23% (wzrost o 5 pkt. proc.), postawę anomii 31% (wzrost o 1 pkt. proc.). Pracownicy handlu i usług stanowią 6,2% badanej populacji.

W środowisku **rolników dominuje postawa anomii 35%**, przy czym odnotowujemy wzrost liczebności reprezentantów tej postawy o 11 pkt. proc. Postawę alter-modernizacyjną reprezentuje 33% rolników (wzrost o 15 pkt. proc.), zaś pro-modernizacyjną – 18% (wzrost o 6 pkt. proc.). Udział tej grupy w próbie wynosi 4,0%.

Osobnego omówienia wymaga sytuacja **kategorii emerytów**. Nie traktuję ich jako grupy społeczno-zawodowej, niemniej jest to znaczące liczebnie środowisko – udział w próbie wynosi 23,5%. Dominuje tu postawa alter-modernizacyjna 33% (wzrost o 22 pkt. proc.), postawa anomii jest charakterystyczna dla 30% emerytów (wzrost o 4 pkt. proc.), zaś pro-modernizacyjna dla 18% (wzrost o 4 pkt. proc.). Warto podkreślić, że 19% emerytów reprezentuje postawę kontestacji modernizacji. Reprezentanci postawy anomii oraz kontestacji stanowią niemal 50% tej grupy badanych, co wskazuje, że jest środowisko o raczej zachowawczym podejściu do kwestii gospodarczych.

Podsumowanie i wnioski

1. Postawy wobec modernizacji w znaczący sposób różnicują stosunek jednostek i grup społeczno-zawodowych wobec gospodarki. Typowy dla danej kategorii społecznej układ reprezentowanych przez nią postaw można traktować jako **profil jej**

świadomości ekonomicznej, czyli jako zbiór uznawanych wartości, dotyczących zasad życia gospodarczego. Profil ten może mieć charakter zintegrowany, gdy jeden typ postawy zdecydowanie dominuje nad pozostałymi, lub charakter rozproszony, gdy poszczególne postawy są reprezentowane w podobnym stopniu. Analiza porównawcza profili znaczących grup społeczno-zawodowych wskazuje na zjawisko znacznego rozproszenia uznawanych przez nie systemów wartości.

2. Drugim aspektem analizy porównawczej jest zmiana proporcji pomiędzy poszczególnymi postawami. Dynamika zmian może mieć poziom wysoki lub niski. W przypadku wysokiej dynamiki zmian postaw można się spodziewać wyższego stopnia aktywności społecznej danej grupy niż w przypadku kategorii o niskim poziomie dynamiki zmian. Jak wykazano w toku analizy, wysoki poziom dynamiki zmian postaw wobec modernizacji, występuje w przypadku menadżerów (udział w próbie 3,7%), techników i średniego personelu (udział w próbie 4,5%) oraz robotników wykwalifikowanych (udział w próbie 11%). Natomiast niski poziom dynamiki zmian postaw wobec modernizacji, występuje wśród właścicieli firm (udział w próbie 3,7%), specjalistów (udział w próbie 9,1%), pracowników administracyjno-biurowych (udział w próbie 6,5%); pracowników handlu i usług (udział w próbie 6,2 %); oraz rolników (udział w próbie 4,0%). Z zestawienia tego wynika, że klasy o wysokim poziomie dynamiki zmian stanowią 19,2% badanej zbiorowości, zaś klasy o niskim poziomie dynamiki zmian 29,5%.
3. Powyższe wnioski mają status hipotez, opartych o empiryczne dane typu ilościowego. Ich weryfikacja wymaga pogłębionych badań i analiz o charakterze jakościowym. Niemniej możliwe jest sformułowanie wstępnej prognozy, dotyczącej społecznych warunków realizacji, strategii rozwoju polskiej gospodarki w okresie kilku najbliższych lat. Wydaje się, że najistotniejsze znaczenie mają następujące uwarunkowania:
 - Przewaga postaw alter-modernizacyjnych nad pro-modernizacyjnymi, przy znaczącym poziomie postawy anomii.
 - Utrzymywanie się niskiego poziomu aktywności społecznej w odniesieniu do procesów zachodzących w gospodarce.
 - Przewaga orientacji indywidualistycznych, rozproszonych nad kolektywnymi, zintegrowanymi.
 - Dążenie większości grup społeczno-zawodowych do zachowania *status quo*.

Literatura

- [1] *Solidarność. Doświadczenie i pamięć* (2010) Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa
- [2] *Polacy o przyszłości energetycznej kraju* (2016), Komunikat z badań nr 28/2016, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_028_16.PDF
- [3] Jasiecki K. (2013), *Kapitalizm po polsku. Między modernizacją a peryferiami Unii Europejskiej*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa
- [4] Ziółkowski M. (2006), *Zmiana systemu wartości*, w: *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*, (red.) Wasilewski J., Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa
- [5] Wnuk-Lipiński E. (2010), *Paradoksy zmiany ustrojowej*, w: *Wielka transformacja. Zmiany ustroju w Polsce po 1989*, (red.) Krzemiński I., Wydawnictwo Naukowe Łośgraf, Warszawa
- [6] Sztompka P. (2000), *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa
- [7] Ruszkowski P. (2012), *Segmentacja społeczeństwa polskiego*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa
- [8] Ruszkowski P. (2016), *Między KODEM a władzą – czyli nowe postawy polityczne Polaków*, http://energetyka-collegium.pl/wp-content/uploads/2016/03/Nowe-postawy-polityczne-Polakow_Ekspertyza-autorska.pdf
- [9] Marody M. (2000), *Postawa*, hasło w: *Encyklopedia socjologii*, t. 3, Oficyna Naukowa, Warszawa
- [10] *Teorie postaw* (1973), (red.) Nowak S., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa
- [11] Szafranec K. (1998), *Anomia*, hasło w: *Encyklopedia socjologii*, t. 1, Oficyna Naukowa, Warszawa